

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 81-96.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.01.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ORTAYA ÇIKIŞINDAN BASTIRILMASINA KADAR PONTUS AYAKLANMASI

SİNAN MİSER*

ÖZET

Pontus kavramı ve teorisi, köklerini, Yunan bağımsızlığı ekseninde şekillenen *Megali İdea Projesi* içerisinde barındırmaktadır. Yunan yayılcılığını esas alan ve saldırgan bir politika güden bu teori, ilk defa 1844’de Yunan Parlamentosu’nda gündeme getirilmiştir. Yunanistan’ın bu kapsamda başlattığı açık/gizli faaliyetler, 1904 senesinde Merzifon Amerikan Koleji’nde kurulan Pontus Derneği ile pratiğe dönüştürülmüştür. Hareket, mütareke sonrasında ivme kazanmış olmasına rağmen Milli Mücadelede adli ve askeri unsurlarının devreye sokulmasıyla bastırılmıştır. Pontus sorunu, Lozan Konferansı çerçevesinde imzalanan mübadele sözleşmesiyle, bölgede bulunan Rumların Yunanistan’a göç ettirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu makalede, kökleri XV. yüzyıla kadar giden Pontus Devleti fikrinin nasıl ortaya çıktığı ve Mütareke sonrası Pontus kalkışmasına karşı yürütülen sivil ve askeri mücadelede Merkez Ordusu ve İstiklal Mahkemelerinin rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pontus Ayaklanması, Megali İdea, Merkez Ordusu, İstiklal Mahkemeleri

PONTUS REBELLION: FROM RISING TO REPRESSING

ABSTRACT

The concept and theory of Pontus is rooted in the Megali Idea Project, which is shaped by Greek independence. This theory, which was based on Greek expansionism and aggressive policy, was first brought to the agenda in the Greek Parliament in 1844. The open /secret activities initiated by Greece in this context were transformed into practice with the Pontus Society established at the Merzifon American College in 1904. The Pontus Rebellion gained momentum following the armistice, but the Turkish National Struggle process was suppressed by the use of judicial and military elements. The Pontus problem was resulted in the migration of all the Greeks to Greece within the framework of the Lausanne Conference. In this paper, we will try to show up idea of Pontus State, whose origin dates back to the XV.th century and the role of the Central Army and the Independence Tribunal in the civil and military struggle against the Pontus Rebellion after the Armistice.

Keywords: Pontus Rebellion, Megali Idea, Central Army, Independence Tribunal.

* Tarih Araştırmacısı, sinanmiser@hotmail.com.

GİRİŞ

“Coğrafya Kaderdir”¹ tespiti ile belki de en fazla yüzleşen topraklar Anadolu’dur. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemi bu konuda çok önemli bir deneyimdir. Yunanlılaştırma zemini üzerine inşa edilmeye çalışılan ve işgallerle beraber bir iç isyan şeklinde karşımıza çıkan Pontus kalkışması, Milli Kuvvetlerin toparlanarak kati sonuca ulaşmasında önemli bir zaman ve insan kaybına neden olmuştur. Mütareke’den sonra elde kalan kuvvetlerin sürat ve kararlılıkla tekrar teşkilatlandırılıp bir düzene sokulmasıyla Pontus kalkışmasının önü alınabilmiştir.

Pontus Meselesini esas itibarıyla bölgesel bir sorundan ziyade, Türk ve Yunan devletleri arasında süregelen uluslararası bir anlaşmazlık olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Yunanistan’ın bu irredentist tutumu, bölgedeki dindaşlarının selametinden daha çok, kendi politik çıkarlarına hizmet etmekten öteye gidemediği söylenebilir. Yunan tarafının etnik ve tarihsel iddialarının temelinde yatan bir takım çelişkiler, konunun uzmanları tarafından sıklıkla vurgulanmakla birlikte, bu iddiaların Müslüman ve Ortodoks toplumlar arasına nifak tohumları ekmek gibi, uzun vadede sıkıntıya neden olması muhtemel sonuçları hakkında daha dikkatli olunması gerekmektedir. Yunanistan’ın MÖ 298’de kurulan Pontus Krallığı ve MS 1203 tarihinde kurulan Trabzon Komnen Krallığını dayanak göstererek Karadeniz bölgesindeki Rumlar üzerinde giriştiği yayılmacı faaliyetler,² 30 Ocak 1923’de Lozan Barış Konferansı’nda imzalanan “Mübadele Sözleşmesi” ile Rumların Yunanistan’a göç ettirilmesiyle sonuçlanmıştır.³

Meselenin daha iyi anlaşılması bakımından öncelikle “Pontus” tabirinin ne zaman ortaya çıktığı, coğrafi ve etnik bakımdan neyi ifade ettiği konusunun aydınlatılması faydalı olacaktır.

1. Tarihte Pontus

Pontus, etnik çağrışımı bir kelimedenden ziyade coğrafi bir tabir olarak ifade edilmektedir.⁴ Pontus bölgesi, kabaca, Osmanlıların Gümüşhane, Samsun (Canik) Sancakları ile Trabzon Vilayetini kapsamaktadır.⁵ Eski Yunanca bir kelime olan Pontus çok sayıda yazılı kaynaktan deniz, Gala’nın oğlu, ve Karadeniz sahili anlamlarının yanı sıra Küçük Asya’nın kuzey doğusunda, Kızılırmak’ın doğusunda kalan coğrafi bölgenin Antikçağdaki adıdır. Pontus kelimesinin kökeni “*Kapadokya’nın deniz kıyısı*” ifadesinin kısaltılmış formudur.⁶ En eski dönemlerde daha çok “*Pont Euxinos*” şeklinde kullanılmıştır. “Euxinos” kelimesi ise “*karanlık, uğursuz*” anlamına gelen “*ahşæna*” kelimesinden gelmektedir. Karadeniz’in fırtınalı ve karanlık sularından dolayı verilen bu isim X. yüzyıla kadar gelmiştir. Türkçede ise “*Kara*” sözü bir rengi ifade ettiği gibi aynı zamanda bir yönü (kuzey), sert ve soğuk iklimi de anlatır. Türklerin Anadolu’ya girişinden itibaren bütün yazılı belgelerde Karadeniz adı yaygın olarak kullanılmış olmasına karşın, Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar zamanında “*Pontus*” kelimesi hiç geçmemektedir.⁷

Pontus MÖ 1700-1200 Hitit⁸ ve MÖ 1200-676 Frigler’in kısmi hâkimiyetlerinde geçen dönemlerin ardından MÖ 676 tarihinde, Kafkasya üzerinden gelen Kimmerler’in hakimiyetine girmiştir.⁹ Bölgeye MÖ VIII-VII. yüzyıllarda giren ve Kuzey Kafkasya ile bugünkü Ukrayna ve Rusya’nın Karadeniz sahillerinde yaşarken, İskitler tarafından Kafkasya üzerinden Anadolu’ya kovalanan atlı, göçebe halk Kimmerler’in bazı Türk ve yabancı yazarlara göre “Proto-Türk” toplulukları arasında kabul edildikleri bilinmektedir.¹⁰ Özhan Öztürk, Yunanlıların da MÖ VII. yüzyılda Karadeniz sahili boyunca *polis* ve *emporion* kurarak kent adacıkları oluşturduğunu söylerken¹¹, MÖ VIII-VI. yüzyıllarda, Ege ve Anadolu bölgesindeki nüfus fazlalığı ve hammadde ihtiyacının yanı sıra, Pers Akhaimenid Devleti ve Lidya Krallığı’nın İonya’yı işgal etmesinin de bu oluşumların sebepleri arasında yer aldığını belirtmektedir.¹²

¹ Cemalettin Şahin, Rauf Belge, “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57, Eylül-Ekim 2016, s. 449.

² Mehmet Okur, “Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi’nde Pontusçu Faaliyetler”, *Karadeniz*, S. 4, 2007, s. 5.

³ Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. 1, Ankara 2011 s. 383.

⁴ Pelin İskender Kılıç, “Samsun ve Çevresinde Pontusçu Çetelerin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları” *International Preiodical for The Language, Literature and History of Turkic*, Volume, 6/2 Spring 2001, s. 486.

⁵ Stefanos Yeremos, “Pontus Meselesi (1919-1923)”, *Toplum ve Bilim*, 43/44, Güz, s. 3.

⁶ Özhan Öztürk, *Pontus*, Nika Yayınları, Ankara 2016, s. 315.

⁷ Kılıç, agm, s. 486.

⁸ MÖ XVI. yüzyıl ile XII. yüzyıllar arasında merkezi Anadolu’da, daha sonra VIII. yüzyıla kadar Kuzey Suriye’de hüküm sürmüş devlettir. Kurt, Sümer ve Hitit adındaki kavimlerin Moğol-Türk veya Turani kavimler olduklarını belirtmektedir. Bkz. Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu, Ankara 1995, s. 7. Hititler öncesinde Anadolu’da ülkeye adlarını veren Hattilerin yaşadıkları bilinmektedir. Hattice ve Anadolu’nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya’da konuşulan Hurri dili, modern akabaları açısından Kafkas dillerine yakınlık göstermektedir. Bkz. Meltem Doğan Alpaslan, *Eski Anadolu Tarihi*, AÖF, Eskişehir 2013, s. 45

⁹ Öztürk, *age*, s. 315; *Türk İstiklal Harbi*, C. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 137.

¹⁰ Okur, agm, s. 2; Öztürk, *age* s. 332-334.

¹¹ Öztürk, *age*, s. 57.

¹² Öztürk, *age*, s. 65.

II Ariobarzanes'in oğlu Mithridates, MÖ 302 yılında yaşadığı bölgede kendi hanedanlığını kurmak istemiş, Makedon Kralı Antigonos'un takibinden kaçarak Paphlagonia'ya gelmiştir. Burada Ilgaz Dağı eteklerinde yerleşerek kendi soyundan gelen ve son Pontus kralı olan, VI. Mithriades'in ölümüne kadar (MÖ 63) varlığını sürdürmüştür. Mithridates Hanedanlığı MÖ 281-63 arasında iki asırdan fazla hüküm sürmüş olup, hanedan mensupları ülkelerini asla "*Pontus Krallığı*" olarak tanımlamamışlardır. Ayrıca egemenlikleri boyunca herhangi bir bölgesel unvanı da kullanmamışlardır. Pontus sikkelerinde Mithridat Kralı veya Pharnake Kralı yazılmakla birlikte, kendilerine ilk olarak "Pontus Kralı" atfı IV. Mithridates'in ölümünden sonra Roma kayıtlarında yapılmış, bu dönemden itibaren bölgeyle ilgili pek çok şey, tıpkı MÖ 47 yılında "Classis Pontica" adlı Roma Pontus lejyonu kurulurken yapıldığı gibi, bölgenin adı ile ilişkilendirilmiştir.¹³

Fransız akademisyen Lebeau, Pontus Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Mithridates'in bölgeye geldiğinde üç tür halkla karşılaştığını ve bunların: Persler, kıyı sahil şeridinde oturan Yunanlılar ve bölgenin asıl yerlileri olarak nitelediği, çok eskiden beri bölgede yerleşik bulunan Turanî topluluklar olduğunu dile getirmektedir.¹⁴ Mesut Çapa ise, bölgede yaşayan Rumlardan önce bölgeye göç eden Hristiyan Türkler olduğunu ileri sürmekte ve bu görüşüne delil olarak yerleşik halkın dil, kültür ve ahlak anlayışlarının benzerliğini, Rumlara ait kişi ismi ve köy adlarının yoğun olarak Türkçe olmasını göstermektedir.¹⁵

Orta Asya'dan Anadolu'ya gerçekleşen asıl Türk göçleri ise IX. yüzyılda başlayıp yaklaşık 200 yıl kadar sürmüştür. 1064'de Bizans sınır kenti Ani'nin ve 1071'de Malazgirt Savaşı'nın ardından Doğu Anadolu kentlerinin alınması ile birlikte, ilerleyen süreçte, Batı Anadolu sahillerine kadar olan bölge Türk egemenliği altına girmeye başlamıştır.¹⁶ 1220'lerden sonra doğudan gelen yıkıcı Moğol istilası ile Türkmenlerin Orta Asya ve Kafkasya'dan göçleri ikinci büyük göç dalgasının sebepleridir.¹⁷ Karadeniz bölgesi, XI-XIV. yüzyıllar arasında, kuzeyde Trabzon Rum İmparatorluğu'na kadar olan Sinop-Ordu hattı Selçuklu sınırları içerisinde kalırken,¹⁸ XV. yüzyılda Trabzon Rum İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla bu bölge tamamen Osmanlı idari sistemi içerisinde dâhil olmuştur.¹⁹

2. Yunan İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlık Süreci

Rumeli'nin fethi, Osmanlı tarihindeki en önemli dönemeçlerden biridir. 1352 yılında Süleyman Paşa'nın Çimpe (Tsympe) Kalesi'ni almasıyla Gelibolu'ya çıkan Osmanlılar, Avrupa'da, Viyana önlerine kadar yayılacak olan imparatorluklarının temellerini atmışlardır.²⁰ Bölgede yaşayan Rumlardan (Yunanlılar) XV. yüzyıl itibariyle büyük oranda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bölgede asimilasyon politikası gütmemiş olması, dört asra yakın bir süre, siyasî bir varlığı bulunmayan Yunanlıların, dil ve kültürlerinin korunmasında önemli bir etken olmuştur.²¹

XVIII. yüzyılda Sultan III. Selim ile ivme kazanan batılılaşma hareketlerinin başarısızlığa uğraması, yerel ayanların kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Bu durum, 1806 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, büyük ayanların devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsü olarak nitelenen "*Sened-i İttifak*" ile gün yüzüne çıkmıştır.²² Bunun en belirgin örneği olarak nitelendirilen Tepedelenli Ali Paşa, Arnavutluk ve Epir bölgesinde otonom bir yapı kurarak, Bab-ı Ali'nin huzursuzluğunun artmasına sebep olmuştur.²³ Sultan II. Mahmut Balkanlarda devlet ile asiler arasındaki iki başlı yönetimi bertaraf etmek için 1819'da harekete geçirmiştir.²⁴ Ancak Tepedelenli İsyanı, beraberinde Yunan İsyanını da getirmiştir.²⁵

¹³ Öztürk, *age*, s. 350-52; *Türk İstiklal Harbi*, s. 137.

¹⁴ Kılıç, *agm*, s. 486.

¹⁵ Pehlivanogulları, Öküzogulları, Hırçinoğlu, Şahinoğlu, Arslanoğlu gibi adlarla beraber Kırbaşıoğlu, Sarıtarla, Çerdiğin, Endikpınar, Gölönü, Kırkharman, İncesu, Kızöldüren, Kozlucaalan v.d. köy isimleri Türkçedir. Bkz. Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Serender Yayınları, Trabzon 2001, s. 35.

¹⁶ Öztürk, *age*, s. 337.

¹⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 4.

¹⁸ Öztürk, *age*, s. 337.

¹⁹ İnalçık, *age*, C. I, s. 112.

²⁰ İnalçık, *age*, C. I, s. 49.

²¹ Savaş Açıkkaya, "Türkiye'nin Garp Meselesi-Yunan Gâilesi", *Tarih Dergisi*, S. 54, İstanbul 2012, s. 175.

²² İnalçık, *age*, C. IV, s. 98.

²³ İnalçık, *age*, C. IV, s. 104.

²⁴ Açıkkaya, *agm*, s. 182.

²⁵ İnalçık, *age*, C. IV, s. 104; Yunan İsyanı'nın iç sebepleri olarak Ahmet Cevdet Paşa, adaletsizlik ve idaresizlikten ve Yeniçerilerin zorbalıklarından bahseder. Dış sebep olarak da milliyet ve milli hakimiyet fikrinin Balkanlara da yayılması ile Rus ve Avusturya Devletlerinin yoğun propagandası altında Avrupa ülkelerinin Yunan kültürüne duydukları hayranlığın yatması olarak gösterilmektedir. ; Bkz. İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Doğu Kütüphanesi Ofis Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 145.

XIX. yüzyılda tüm Avrupa'yı etkisi altına alan "milliyetçilik" düşüncesi, Osmanlı tebaası durumundaki Hıristiyanlar arasında da, tıpkı İtalya ve Almanya'da görüldüğü gibi kuvvetli din ekseninde ve "ırkçı" bir temelde şekillenmiştir.²⁶ 1814 senesinde kurulan Yunan ihtilalcı "*Filiki Eteryä*" örgütü, Tepedelenli Ali İsyanı'nın yarattığı ortamdan istifade ederek ayaklanmayı Tuna Boyu Prenslüklerinden başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara yoğunlaştığı bu dönemde, Mora'da ayaklanan Yunanlılara karşı ancak 1821 yılında Tepedelenli Ali Paşa İsyanının bastırılmasından sonra müdahale edilebilmiştir.²⁷ 1821 yılının Nisan ayında Mora'da yaşayan tüm Müslümanlar Yunanlı isyancılar tarafından katledilmişlerdir. İpsilanti'nin Romanya üzerinden başlattığı kalkışma sonrası, katliamlarını Galati ve Iaşi'de devam ettiren Yunan isyancılar, Balkanlar ve Mora'da yaklaşık 25 bin civarında Müslüman'ı katletmiştir. Viyana Kongresi'nin isyan karşıtı havası içinde, Rusların Yunanlılara destek vermemesi kalkışmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.²⁸

1827'ye kadarki dönemde Osmanlı ordusu ve Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin ortaklaşa yürüttüğü mücadele sonucu Yunan İsyanı tamamen kontrol altına alınmasına rağmen, Osmanlı-Mısır donanmasının Navarin'de yakılması²⁹ tüm dengeleri değiştirmiştir. Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın karşılıklı çıkarları Yunan bağımsızlık hareketinin uluslararası bir konuma yükselmesine neden olmuştur. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra devletin henüz yeni, güçlü bir ordu kuramamış olması³⁰ ve donanmasının yakılmış olmasından faydalanan Rusya, 26 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte Rusların Kafkasya ve Balkanlar'daki hızlı ilerleyişleri Avrupa devletlerini rahatsız etmiş ve bunlar Londra'da Ruslarla masaya oturmuşlardır. İmzalanan protokol maddelerinin Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesiyle Ruslar tekrar harekete geçmiş, durdurulamayan Rus ordusu batıda Edirne, doğuda Erzurum'a kadar gelerek İstanbul'u tehdit etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bu surette masaya oturmak zorunda kalmış, 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması'yla Yunan Devleti'nin kuruluş ve bağımsızlığını kabul etmiştir.³¹

3. Pontus Devleti Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

a. Filiki Eteryä Örgütü

Oldukça geniş bir etnik tanımlaması olan Rumluk tabirinin, Sırp, Bulgar hatta Ulahları mezhepsel açıdan içine aldığı kabul görülürken, Rum-Yunan camiası sadece mezhep ve dil birliğinden ibarettir. Stefanos Yerasimos'a göre, Cizye kayıtlarında Pontus bölgesi XVI. yüzyıldan beri Anadolu Hıristiyanlarının en yoğun olduğu bölgelerin başında gelmektedir. Bunların büyük bir bölümü Ortodoks Hıristiyan olmakla beraber, Ermeni değildir ve Yunan olduklarının söylemek de eldeki veriler ışığında mümkün görünmemektedir.³²

Ortodoks istiklali ve Bizans'ın yeniden inşası amacını güden Rumların ilk teşebbüsleri "*Hetairia Philikon*" (Filik Eteryä/ Dostluk Cemiyeti) adlı edebi bir dernek adı altında ortaya çıkmış, akabinde "*Ethniki Hetairia*" adlı gizli örgütle şekillenmiştir. Filiki Eteryä Örgütü XVIII. yüzyılda şair Rhigas tarafından kurulmuş, kendisinin 1798'deki idamıyla birlikte örgüt de dağılmıştır. Rusya, 1787'de Çariçe II. Katherina'nın "*Rum Projesi*" (Grek Projesi) olarak adlandırılan girişimi ile XVIII. yüzyıldan itibaren Rum-Yunan davasını sahiplenmiştir. Kasası Münih'te, kafası Petersburg'da ve merkezi İstanbul'da bulunan Filiki Eteryä, 1814 yılında üç tüccar tarafından tekrar canlandırılmıştır.³³

Filiki Eteryä Örgütü'nün başlıca hedefleri şöyledir:

²⁶ Yunanlı Başpiskopos Germanos'un: "*Hristiyanlara huzur, Konstillere saygı, Türklere ölüm*" sözü isyanın vatansever sloganı olarak kullanılmıştır. Romanya ve Mora isyanlarında yaşanan katliamları sistemli ve planlı birer soykırım olarak niteleyen tarihçiler, bunun sebebinin "Yeni Yunanistan" yerine Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir Yunanistan'ın bölgede mevcut Türk varlığı dolayısıyla tehlikeye gireceği kanaati ile hareket edilmesinden kaynaklandığını ifade etmektedirler. Sonuçta 1830'da Londra Protokolü ile Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne Yunan krallığının kurulmasını dayattığı zaman bölgede Türk varlığı ortadan kalkmış bulunuyordu. Bkz. Justin Mccarty, *Ölüm ve Sürgün*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 11, 13. ; Açikkaya, agm, s. 182.

²⁷ Açikkaya, agm, s. 182.

²⁸ Tarihçi George Finlay, 1861 yılında şöyle yazmıştır: "*1821 Nisan ayında Yunan Yarımadası'nın her tarafına yayılmış, 20.000'in üzerinde Müslüman yaşamaktaydı. İki ay geçmeden tümü acımasızca yok edildi*". Bkz. Mccarty, age, s.10.

²⁹ 5 Haziran 1827'de Atina'nın geri alınmasıyla Avrupa devletlerinde Yunanlılar lehine Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçilmesi fikri oluşmuş, bu amaçla Navarin'de demirli Osmanlı-Mısır donanması ani bir baskınla imha edilerek isyanı kolaylaştırmak için 57 gemi yakılmış, 8.000 şehit verilmiştir. Bkz. Danişmend, age, s. 156.

³⁰ Danişmend, age, s. 151.

³¹ Yüksel Çelik, *Osmanlı Tarihi,(1789-1876) 5. Ünite*, AÖF, 2389, Eskişehir, 2013, s.116. ; Açikkaya, agm, s. 184.

³² IV. yüzyıldan itibaren Gürcülerin Hıristiyanlaştırılan iki ana gurubu olan Tzanlar (Canik) ile Lazların soylarından gelenlerle beraber Trabzon İmparatorluğu döneminde yerleşen Helenleşmiş büyük Bizans ailelerinin soyundan gelenleri de eklemek gerekir. Trabzon'un fethiyle birlikte Tzanlar ve Lazlar'ın büyük bir bölümü İslamlaşmıştır. Bkz. Yerasimos, agm, s. 4.

³³ Danişmend, age, C. IV, s.145. ; Necla Günay, "Filiki Eteryä Cemiyeti", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 6/1 2005, s.273; Öztürk, age, s. 372.

- 1) Yunan bağımsızlığının sağlanması,
- 2) On İki Ada dâhil, Ege Adaları'nın tümü, Kıbrıs ve Girit Adalarının ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ilhakı,
- 3) Pontus Rum Devleti'nin kurulması ile İstanbul Fener Patriği'nin idaresinde olmak üzere Bizans'ın tekrar canlandırılması.³⁴

Filiki Eteryaya ilk başarılarını 1821 tarihinde Romanya ve Mora isyanlarını örgütleyerek, ardından, 1830'da Yunan bağımsızlığının ilan edilmesiyle kazanmıştır. Filiki Eteryaya 1894'de yerini, 14 Yunan subayı tarafından kurulan Etniki Eteryaya bırakmıştır. Etniki Eteryaya, Anadolu'da çekirdek örgütlenmelerin oluşturulmasında önemli roller üstlenerek, 1904 yılında ilk "Pontus" adlı derneği Merzifon Amerikan Koleji'nde kurmuştur. 1908 yılında Samsun'da kurulan "Müdafaa-ı Meşrute" ve "Mukaddes Anadolu Rum" dernekleri, Batum-İnebolu arasında örgütlenerek, kurulacak Pontus Devleti'nin Yunanistan ile birleşmesi için faaliyet göstermiştir.³⁵

Hıristiyan din adamları ve dini kurumlar Pontus hareketinin ortaya çıkmasında çok önemli birer faktördür. Misyonerler, misyoner okulları ve metropolitler çetelerin örgütlenmesinden, politikalarının belirlenmesine ve hareketin uluslararası arenada temsil edilmesine kadar etkin bir rol oynamışlardır.³⁶ Başta Fener Rum Patrikhanesi olmak üzere, Amasya Metropolitleri Germanos ve Trabzon Metropolitleri Hirisantos'un Pontus kalkışmasının Anadolu içerisindeki en önemli aktörleri olarak dikkat çekmektedirler.³⁷

b. Megali İdea'nın Ortaya Çıkışı ve Pontus Hareketine Etkisi

Bazı kaynaklar³⁸, fikrîsel altyapısını "Yunan Büyük İdeali"nden (Megali İdea) olarak Anadolu'da ideolojik bir yetkinliğe ulaşan Pontus hareketinin, Balkan Savaşlarının da etkisiyle fiiliyata geçirildiği görüşündedir. Seferberlik ve Balkan göçmenlerinin yerleştirilmeleri konusunda bölgede çıkan anlaşmazlık silahlı çatışmaya dönüşmüş, ardından da devletin müdahalesi gecikmemiştir. Milliyet ve dini yönden aidiyet hissettikleri ordulara karşı silah altına alınmayı reddeden veya Osmanlı ordusundan silahlı, silahsız firar eden Rumlar, Karadeniz bölgesinde ilk Pontus çetelerini oluşturmuşlardır.³⁹

Pontus Devleti hayalinin altında yatan asıl gerçek, Yunan milliyetçilerinin ideolojik altyapısını oluşturan *Megali İdea* (Büyük İdeal) kavramıdır. Yunanlı yazar Andreas C. Michalopoulos, Megali İdea fikrini bir ütopyadan ziyade, milyonlarca Elen'i yabancı ve zalim Türk boyunduruğundan kurtarmanın çabası olarak yorumlamıştır.⁴⁰ Bu kavram, ilk olarak, 1844 yılında Yunan Kralı Otto ile Başbakan Kolettis'in anayasa tartışmaları sırasında Parlamentoda yaptıkları konuşmalarda sarf edilmiştir. Rum ve Yunan halkının vatanlarını yeniden kazanıp, Mora Yarımadası dışında genişleyerek, başkenti Konstantinopolis olan Pontus, Trakya, Makedonya, Efir, Girit ve Kıbrıs'ı da içine alan "bağımsız bir Yunan devleti" kurma hayalidir.⁴¹

Megali İdea, özellikle Ege kıyılarına Yunanistan'dan gelip yerleşen Rumların, Anadolu Rumları üzerinde "milli bir bilinç" oluşmasına yardımcı olmuş, ideolojik altyapısını oluşturulan bu kitlenin, siyasi yönden harekete geçirilip, motive edilmesi için "milli politik bir fikir" olan ihtiyacı da karşılamıştır. Aynı zamanda, Yunanistan'ın kuruluşundan beri siyasi açıdan istikrarsız, yoksul ve kendi içinde bölünmeler yaşayan bir toplumu iç sorunlarından kurtarmanın bir aracı olarak da görülmüştür.⁴²

³⁴ Okur, agm, s. 5. Yunanistan'ın bağımsızlığını kolaylaştırmak için Balkan Ortodokslarını da bilinçlendirmeye ve Anadolu'da özellikle Ege'de yaşayan Rumları organize etmek amacıyla kurulmuş bir cemiyettir. Bkz. Öztürk, age, s.372.

³⁵ Öztürk, age, s. 372; Kurt, age, s. 64.

³⁶ Nurettin paşa anılarında: "....İşleyen bütün bu düşmanca tahrik ve teşkilatı, insanlara dostluk ve barış tavsiye edip kardeşçe yaşama yolları göstermeleri gereken din adamlarının, yani metropolitlerin, papazların idare etmekte olduklarıdır. Papazların din kisvesi altında ne kanlı faciaların amili ve teşvikçisi olduklarını ispat edecek yüzlerce, binlerce vesika elde etmiş bulunuyoruz. Örneğin Hirisantos'un ABD heyeti reisi Harbord ile konuşmalarına dair Paris'teki Pontusçulara çekmiş olduğu telgrafta, Pontusçuların bir harekât için şevkle hazır oldukları teminatından bahsediyordu." Bkz. Ali Güler, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Rızeliiler Kültür Dayanışma Derneği, Ankara 1995, s. 15.

³⁷ İngiliz Yüksek Komiseri Heatcothe Smith, Samsun bölgesinde gerçekleştirilen Pontusçu faaliyetleri yakından izlemiş, 15 Mayıs 1919 tarihli raporunda Rum Pisikopos Damianos'un Pontus Cumhuriyeti kurmak için çalışan en önemli yetkili olduğunu bildirmiştir. Bkz. Öztürk, age, s. 387.

³⁸ Yerasimos, agm, s. 9.

³⁹ Hamid Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-29/tarih-perspektifi-icinde-pontus-olayi-yakin-tarihimize-ve-gunumuze-etkileri>, 28.12.2018, s. 2.

⁴⁰ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 34,

⁴¹ Kolleti isimli milletvekili yaptığı konuşmada Atina'yı Yunanistan'ın küçük başkenti, İstanbul'u ise büyük başkenti olarak tanımlamıştır. Bkz. Okur, agm, s. 6; Öztürk, age, s. 380; Emruhan Yalçın, "Yunanlıların Bitmeyen İdeali: Megali İdea", *İİSBF Sos.Bil.Der.*, C. IV, S. 7, Aralık 2017, s. 34; Outke Kırılı Ntokme, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler", *Karadeniz*, S. 4, 2007, s. 413.

⁴² Öztürk, age, s. 380; Ntokme, agm, s. 412.

Megali İdea'nın tarihsel sürecine baktığımızda ise köklerinin çok daha derinlerde olduğunu görmekteyiz. Konunun fikirselleşmesini 1071 Malazgirt Savaşı'ndan, 1204 yılındaki IV. Haçlı Seferine, 1453'te İstanbul'un fethinden, 1461 Trabzon Rum İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar götürmek pekâlâ mümkündür. Ancak asıl temel faktörün İstanbul'un fethi ile oluştuğunu söyleyebiliriz. Prof. Luvaris, İstanbul'un fethi ile çöken Bizans İmparatorluğu'nun yerini, devlet alametleriyle birlikte Patriğin aldığı belirterek şöyle söylemiştir:

“... Bizans ülkesinin yıkılması artık boyunduruk altına girmiş olan bu kavmin ruhundan bu zihniyeti silemedi. Bilakis kuvvetlendirip derinleştirerek İslam boyunduruğundan kurtulmak için sarsılmaz bir ümit uyandırdı. Şimdi artık parçalanmış olan kudretin ve eski ihtişamın yeniden kurulması, eski Bizans ülkesinde serbest bir Yunanlılık mânâsı herkesin ruhunda yaşayan, Yunan fikrinden ayrılmayan Haçın zaferi gibi hayaller beslemeğe başladı. Şimdi Konstantinapolis ve bilhassa yeniden canlanan Logos'un mabedi olan Ayasofya Kilisesi bu ümitlerin müşahhas bir sembolü haline geldi. Bu hâl Fatih'e karşı mücadelede surlar üzerinde ölen taşlaşmış son Yunan İmparatoru Konstantin Paleologos efsanesinde ifadesini bulmaktadır. Kavmine hilalin gasp etmiş olduğu hürriyeti geri vermek için onun tekrar dirileceğine inanılmaktadır. Ayasofya'da dışmanın gelmesiyle yarım kalan mukaddes ayın Büyük kilisenin duvarları arasında kaybolmuş olan Patriğin bütün ihtişamıyla tekrar ortaya çıkmasıyla devam edecektir.”⁴³

Yunanistan'da kurulan yeni Patrikhane, “Megali İdea'nın bekçisi, Bizans İmparatorluğu davasının takipçisi, Helenizm'in beslendiği, kışkırtıldığı ve şekillendirildiği bir yer haline gelmiştir.”⁴⁴ Yunan bağımsızlığını müteakip yeni bir devlet fikri kadar yeni bir ulus, yeni bir Yunan kimliğinin yaratılmasında da ön plana çıkmıştır. Bu amaçla, Antik Yunan'a duyulan hayranlık nedeniyle, Atina başkent yapılmış, Yunanistan Ortodoks Kilisesi, İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin onayını almadan (1833) özerkliğini ilan etmiştir. Böylece yeni devletin Antik Yunan'ın devamı olduğu tezi benimsemiş ve etnik kimliğin tarih içerisindeki sürekliliği sağlanmıştır. Bu proje kapsamında “*Tarihin Helenleştirilmesi/Yunanlaştırılması*” en önemli çalışmadır. Yunan tarihçileri “*Tarihin Yunanlaştırılması*” çalışmalarında üç önemli mesele üzerinde durmuşlardır:⁴⁵

- 1) Antik Yunan'dan Çağdaş Yunan Devleti'ne kadar tarihin süreklileştirilmesi,
- 2) Çağdaş dönemde geçmiş çağların kuşku bırakmayan kanıtlarını arayıp kayıt altına alması,
- 3) Yunan bağımsızlık savaşı meşru bir zemine çekilerek, Yunanlıların özgürlük ve milli egemenlikleri için savaştıklarının ispatlanması.

Yunan tarihçilerinin çözmek zorunda oldukları sorunların ilk sırasında Bizans'ın Yunan ulusuna dahil edilmesi meselesi yer almaktadır. Avrupa romantizminin ılımlı bakış açısı Bizans'ı da Yunan Ulus Devleti'nin bir parçası halinde kabul edilmesini sağlamıştır. Yeni Yunan kimliği, Antik Yunan medeniyetinden itibaren, Makedonya Helenizm'i, Bizans Helenizm'i ve son dönem Helenizm'i şeklinde tekrar yapılandırılmıştır.⁴⁶ Helenizm'in tarihi bütünlüğünün oluşturulması Megali İdea'nın bilimsel bir kavram etrafında toparlanmasına neden olmuştur.⁴⁷

Yunan toprak bütünlüğü 1830-1913 arasında 63 bin km² iken, 1913 Bükreş Antlaşması'yla 120 bin km²'ye çıkarılmış, asıl adımlarını ise en uygun ortamın yaşandığı ve önemli fırsatlar içerdiğine inandıkları I. Dünya Savaşı sırasında atmışlardır. 15 Temmuz 1915 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in, Türklere savaş açılmasına karşılık Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verileceğine dair sunduğu teklif Yunanistan tarafından kabul edilmiştir. 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkarılması⁴⁸ “*vaat edilmiş toprakların*” veya Megali İdea'nın ileri bir aşamaya geçirilmesinin başlangıcı olmuştur.⁴⁹

⁴³ Yalçın, agm, s. 35.

⁴⁴ Yalçın, agm, s. 35.

⁴⁵ Bu konuda iki Yunanlı tarihçi öne çıkmıştır: Spiridon Zambelios ve Konstantinos Papanigopulos. Bkz. Ntokme, agm, s. 410.

⁴⁶ Ntokme, agm, s. 411.

⁴⁷ Ntokme, agm, s. 413.

⁴⁸ Venizelos, Balkan Savaşlarının ardından Genel Kurmay Başkanı Metaxas'a 1915 yılında “Anadolu'nun etnik yapısı ve Rum nüfus hakkında iki rapor hazırlatmıştır. Bu raporda: Küçük Asya'da 7 milyon Türk, 2 milyon Rum, 1 milyon diğer ırklara mensup kişilerin yaşadığını, Rumların sadece Trabzon ve Batı Anadolu kıyılarında toplu halde yaşadıklarını, Türk-Rum çatışmasında Rumların topraklarını terk edebileceklerini ve Yunanistan'ın uzun ve çetin bir mücadele sonrası gücünü yitirebileceğini belirtmiştir. Bkz. Öztürk, age, s. 381.

⁴⁹ Megali İdea çerçevesinde, Yunanistan'ın toprak ve nüfus olarak yayılmasını yıllar itibarıyla gösteren rakamlar şöyledir: 3 Şubat 1830 Londra Protokolü; Eğriboz, Kuzey Sporad, Kiklat Adaları ve Mora'da bağımsız Yunanistan kurulmuştur, 47.516 km². 8 Haziran 1865 İstanbul Antlaşması; İngiltere ile Yunanistan arasında yapılan anlaşma gereği Yediada Yunanistan'a terk edilmiştir, 50.211 km². 2 Temmuz 1881 İstanbul Antlaşması ile Teselya ile Epir ve Narda'nın bir kısmı Yunanistan'a verilmiştir, 67.270 km². 30 Mayıs 1913 Londra

4. Pontus Hareketine Destek Veren Ülkeler

Pontus hareketinin merkezinde Yunanistan bulunmakla beraber, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan önemli destek ve yardımların alındığı görülmektedir. Yunan bağımsızlığından sonra tüm gücünü yayılmacı politikalara adanmış Yunanistan, Anadolu'daki Rumların örgütlenmesinden silahlanmasında, göç politikalarının belirlenmesinden uluslararası temsilcilğine kadar, her türlü desteği kendilerine sağlamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri Pontus hareketinin siyasi propaganda ayağında yer alarak, ilkinin 1830'da açtıkları misyoner okulları vasıtasıyla Pontus hareketine destek vermişlerdir.⁵⁰ Osmanlı Devleti içerisinde faaliyet gösteren en önemli misyoner teşkilatı 1810 yılında Boston'da kurulan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'tir. Çalıştığı ülkelerde Hıristiyanlığı yaymak ve ABD adına siyasi ve kültürel nüfuz elde etmek amacıyla kurulan ABCFM, 1820 yılından itibaren Osmanlı topraklarında çalışmaya başlayarak, bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti'nin kurulması faaliyetlerini hazırlık aşamasından itibaren desteklemiştir.⁵¹ Yeni bir misyoner teşkilatı olan "*New Haven Ladies Greek Association*" 1828'den itibaren İzmir'de çalışmalarına başlayarak iki adet misyoner okulunu faaliyete geçirmiştir.⁵²

XIX. yüzyılın başlarından beri yürüttükleri faaliyetlerle Anadolu Rumlarını etkilemeyi başaran ABD misyoner teşkilatlarının en etkili çalışmaları, 1899'da açtıkları, Merzifon Amerikan Koleji'nde olmuştur.⁵³ Merzifon Amerikan Koleji, Merzifon Amerikan Hastanesi ve Samsun'daki *Amerikan Tobacco Şirketi*'nin memurları yerel eşraf ve din adamları ile birlikte hareket ederek, İtilaf Devletleri'nin müdahalesine zemin hazırlamaya çalışmışlardır.⁵⁴

İngiltere baştan beri Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetinde her türlü alternatifi değerlendirmiştir. Mütarekeden sonra Karadeniz bölgesine asker çıkartarak Pontus çetelerinin güç kazanmasını sağlamak için hiç çekinmeden 10 bin silah dağıtmıştır.⁵⁵ Amasya Metropoliti Germonos'la yaptıkları anlaşma ile Karadeniz'de belirledikleri bölgelerde, güçlü direniş noktaları oluşturulmasına katkı sağlayıp Türk birliklerinin çetelere karşı yürüttüğü takip faaliyetlerini engellemek istemişlerdir. Pontusçu çetelerin sahile çıkarılması, silah ve cephane ikmal ile Karadeniz'in abluka altında tutulması İngilizlerin Pontusçu çetelere verdiği önemli desteklerden bazılarıdır.⁵⁶

Megali İdea XVIII. yüzyılda Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avusturya ile paylaşma anlaşması olan 1787 "*Kerson Mutabakatı*" çerçevesinde şekillendirilen "*Grek Projesi*"nde hayata geçirilmeye çalışılmıştır.⁵⁷ Rusya, Yunan-Rum amaçlarına tarihi desteğinin yanında, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı kaotik ortamdan istifadeyle Karadeniz bölgesindeki Rumları silahlandırıp ilk çetecilik faaliyetlerinin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Bölge Rumları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde Türk orduları aleyhine cephe gerisinde istihbarat toplama ve sabotaj eylemleri yaparak Ruslara önemli desteklerde bulunmuşlardır.⁵⁸ Rusya, Ekim 1917'de Kafkasya'da 12 bin kişilik bir Pontus-Kafkas Birliği kurarak, komutasını Rum asıllı bir subaya vermiştir. Bolşevik ihtilali'yle birlikte dağılan bu birliğin amacı Trabzon'a çıkarak bir Pontus Devleti kurmaktır.⁵⁹

1917'de Kral Konstantinos'un devriliş, Venizelos'un desteklenerek iktidara gelmesinde rolü olan Fransa, Yunanistan'ın İtilaf Devletleri yanında savaşa girmesini arzulayan devletlerin başında gelmektedir. Fransa'nın bu

Antlaşması; Selanik, G. Makedonya'nın bir kısmı ve Girit Yunanistan'a verilmiştir, 97.237 km². 10 Ağustos 1913 Bükreş Antlaşması ile Epir'in bütünü, Drama, Kavala ile birlikte Güney Makedonya'nın büyük kısmı Yunanistan'a verilmiştir, 102.730 km². 13 Ağustos 1914 Londra'da Büyükelçiler Konferansı; Gökçeada-Bozcaada-Menteşe Adaları, Rodos ve Meis dışında işgal ettiği bütün adalar Yunanistan'a verilmiştir, 108.311 km². 27 Kasım 1919 Neuilly Antlaşması; Batı Trakya'yı Bulgaristan'dan almıştır, 129.880 km². Bkz. Yalçın, agm, s. 37.

⁵⁰ Merzifon Amerikan Koleji Müdürü Amerikalı Wihate, 25 Ekim 1920'de Frederik Godels'e yazdığı bir mektupta: "*Hristiyanlığın en büyük düşmanı ve sürekli olarak rakibi İslamiyet'tir. Türkiye en güçlü Müslüman devlettir. Amacımızı gerçekleştirmek için gerekirse 500 yıl duracağız*" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Mikail Kolutek, *Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2007, s. 42,45.

⁵¹ Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2001, s. 183.

⁵² Alan, agm, s. 187.

⁵³ Alan, agm, s. 197.

⁵⁴ Çapa, age, s. 90; Kolutek, agt, s. 46.

⁵⁵ Kolutek, agt, s. 52.

⁵⁶ Pehlivanlı, agm, s. 3. Germanos İngilizlerin verdiği destekle Rum çetelerinin kurulmasına önyak olmuş, 40'ı bulan çete reisleri Samsun Piskoposluğunda toplayarak Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Tokat, Niksar, Merzifon, Havza, Erbaa, Ladik, Amasya ve Vezirköprü'de yeni çetelerin oluşturulması ve silahlı eylemlere geçilmesi konusunda emirler vermiştir. Bkz. Öztürk, age, s. 386.; Kolutek, agt, s. 52.

⁵⁷ Bu mutabakattan sonra Çariçe II. Katerina kendisini "*Bizans İmparatoriçesi*" olarak görmeye başlamıştır. Bkz. Uğur Demir, *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, AÖF, 2838, Eskişehir, 2013, s. 199.

⁵⁸ Vasili Usta adlı Samsunlu Rum çeteci Haziran 1916'da Rus işgali altındaki Trabzon'a gelmiş ve burada Rus karşı casusluk örgütü şefi Albay Artanov ile buluşarak, kendisinden Türk Ordusunu arkadan vuracak bir dizi yıpratma faaliyetinin programını almıştır. Bkz. Öztürk, age, s. 378-384.

⁵⁹ Kolutek, agt, s. 57.

kapsamlı desteği sayesinde Paris'te “ Pontus Milli Merkezi” adlı bir cemiyetinin açılmasına müsaade edilmiştir.⁶⁰ Fransa Pontus hareketine desteğini çok ileri götürerek, Pontus teşkilatının himayesi için Batum'u merkez olarak kullanmak istemiş, bu amaçla oluşturulacak çeteler vasıtasıyla Karadeniz sahillerinin işgal edilmesini planlamıştır.⁶¹

Ocak 1920'de Fransız hükümetinin değişmesi ve Türk ordularının I. ve II. İnönü Savaşları ile Sakarya Savaşı'ndaki başarılarından sonra Yunanistan'la yürüttüğü fikir ve eylem birliği değişmiştir. Fransa başbakanı Clemenceau Anadolu'da karşılaştıkları başarısızlığı itiraf ettikten sonra birçok papaza madalyalar verildiğini söylemektedir.⁶²

5. Karadeniz Bölgesinde Pontus Terörü

Gümüşhane'de bir grup Rum'un, Yunan bağımsızlığından güç alarak ayaklanması, Karadeniz bölgesinde bilinen ilk çete faaliyetidir. Bu ayaklanma Osmanlı Devleti'nin müdahalesiyle bastırılmış, isyancılar Gürcistan'a kaçmıştır.⁶³

Uzun bir süre fikri düzeyde kalan Pontus çalışmaları, “Büyük Yunanistan” hedefinin Anadolu ayağının teşkilatlandırılması için Mondros Ateşkes Antlaşması ile Yunanistan'a gerekli hareket alanını sağlamıştır. Anadolu'da hem Rumları, hem de Ermenileri örgütlemek için İstanbul merkez olarak seçilmiş, Fener Patrikhanesi üs olarak kullanılmıştır.⁶⁴ Tüm kiliseler, Rum okulları, yetimhaneler, hastaneler ve Rum gazeteleri örgütlenme kapsamına alınmıştır.⁶⁵

Yürütülen çalışmaların sonucunda askeri amaçlı görevlerde 15 adet, kültür ve ticaret amaçlı 4 adet Rum-Yunan cemiyeti faaliyete geçirilmiştir.⁶⁶ Amasya Metropoliti Germanos tarafından, Merzifon Amerikan Koleji'nde 1908'de kurulan, “Müdafaa-ı Meşruta” adlı cemiyet, Anadolu'da, silahlı bir ihtilal teşkilatı olarak kurulan ilk cemiyetlerden biridir. Bu cemiyet 20 yaşındaki her gence silah dağıtarak faaliyetlerini geniş bir alana yaymıştır.⁶⁷ Yunanistan'dan “ticari faaliyetler” adı altında gizlenen silah sevkiyatlarında Etniki Etery'a'nın kontrolünde olan “Asya-yı Suğra” adındaki dernek şubeleri kullanılmıştır.⁶⁸

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı esnasında Yunanistan ve Rusya, bölge halkını silahlandırarak, Rum çetecilik faaliyetlerinin başlamasını sağlayan önemli bir etken olmuşlardır. Seferberlik emrine uymayan veya firar edenlerin kendi yörelerinde saklanarak oluşturdukları Rum çeteleri, yoğun çetecilik faaliyetlerinin ilk nüvesini meydana getirmişlerdir.⁶⁹ Trabzon'un Rus işgalinden sonra Rus subaylarının kontrolünde bir tümenlik güce ulaşan Rumlar, Bolşevik İhtilali'nden sonra bölgedeki çetelere katılmışlardır.⁷⁰ İlk önemli Rum çeteleri, I. Dünya Savaşı sırasında Bafra'nın “Nebyan Dağı” çevresinde oluşturulmuştur. Rum köylerine yakın ve nüfusu 1.000 kadar olan bölgedeki 6 Müslüman köyünden Çağşur ve Koşaca köyleri tamamen yakılıp, 367 köylü öldürülmüş, kurtulabilen köylüler köylerini terk etmiştir.⁷¹

1919'a gelindiğinde Rum çetecilerin Doğu Karadeniz'deki sayısı yaklaşık 25.000'e ulaşmıştır.⁷² Samsun Mutasarrıfı Ethem Bey'in Nisan ayında Bab-ı Ali'ye gönderdiği bir raporda: Bölgede 58'i İslam, gerisi Rum

⁶⁰ Fransa'nın Yunanistan ile birlikte Türk topraklarını parçalayarak bir Rum devleti kurmak için verdiği bu desteği Fransız subayı Alb. Chardi'nin Trabzon Metropoliti'ne yazdığı mektupta açıkça görmek mümkündür. Bkz. Kolutek, *agt*, s. 46.

⁶¹ BCA, 02 Haziran 1924, yer no: 250-690-5, dosya ek, 431 C.

⁶² Kolutek, *agt*, s. 48.

⁶³ Gürcistan'a kaçan gurubun ismi Ayvazoğulları olup bu gurup bir sene sonra tekrar dönmüş ama Kars bölgesine yerleştirilmiş, 1920'de tekrar Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Bkz. Haşim Albayrak, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontos*, Babıalî Kitaplığı Ozan Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 251.

⁶⁴ Salim Gökçen, *Ortodoks Üçgeni, Yunanistan, Patrikhane ve Pontus*, IQ Sanat Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 239.

⁶⁵ Bu amaçla Patrikhane mevcut yasaların aksine “Şark Büyük Ortodoks Kilisesi merkezi” adı altında müstakil bir görünüme girdi. Venizelos yürütülen örgütlenmenin başına sivil temsilci olarak Kenelopoulos, askeri temsilci olarak Miralay Katehakis'i İstanbul'a göndermiştir. Bkz. Güler, *age*, s. 18.

⁶⁶ Askeri amaçlı cemiyetler: Asya-yı Suğra Cemiyeti, Mavri Mira Cemiyeti, Meşru Müdafaa Cemiyeti, Pontus Cemiyeti, Rum İttihat-ı Milli Cemiyeti, Rum İzci Teşkilatı, Rum Muhacirin ve Fukaraperver Cemiyeti, Rum Müdafaa-ı Milliye Teşkilatı, Rum Trakya Cemiyeti, Yunan Ahz-ı Asker Şubesi, Yunan Bahriye İdaresi, Yunan Salib-i Ahmer Cemiyeti, Rum Yeni Hayat Kulübü, Kravji (Korkunç Ses) Kulübü, Hürriyet Kulübü. Kültürel ve ticari amaçlı cemiyetler: Rum Cemiyet-i Edebiyyesi, Rum Cemiyet-i Ticariyesi, Rum Matbuat Cemiyeti, Rum Muhacirin Cemiyeti. Bkz., Kolutek, *agt*, s. 58; Güler, *age*, s. 30.

⁶⁷ Atatürk, *age*, s. 1; Kurt, *age*, s. 64. Cemiyetin Ünye, Fatsa, Kırşehir, Kavak, İnebolu, Havza, Çarşamba, Bafra, Sinop, Kayseri, Ürgüp ve Tokat'ta şubeleri bulunmaktaydı. Bkz. Çapa, *age*, s.53; Okur, *agm*, s. 8. Bu örgüte katılan 20 çete elemanının Balkan Savaşında Yunan ordusuna destek olarak gönderilmiştir. Bkz. Yerasimos, *agm*, s. 36.

⁶⁸ Kurt, *age*, s. 92.

⁶⁹ Öztürk, *age*, s. 384; Yerasimos, *agm*, s. 9.

⁷⁰ Kolutek, *agt*, s. 57; Okur, *agm*, s. 9.

⁷¹ Bafra Bölge Komutanı ve Askerlik Şubesi Reisi'nin imzalarıyla gönderilen rapordaki Rum çetelerinin yaptığı vahşet ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bkz. Kurt, *age*, s. 189; Okur, *agm*, s. 9.

⁷² Bkz. Öztürk, *age*, s. 386.

olmak üzere toplam 439 silahlı çetenin bulunduğunu bildirmiştir.⁷³ 21 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir başka raporda ise bölgedeki 40 kadar Rum çetesinin Pontus Devleti kurmak için "düzenli bir program dahilinde toplandığını", 13 Türk çetesinin ise bunlara karşı çalıştığını bildirerek, Pontus çetelerini İslam köylerini yakan, Müslüman halka karşı akla ve hayale sığmaz zulümler yapan bir sürü olarak nitelemiştir.⁷⁴

1919 'dan 1920'nin sonlarına kadar Rum çeteciler tarafından işlendiği tespit edilen suç dökümleri şu şekildedir: Samsun bölgesinde 40 köy, 27 çiftlik yakılmış, 111 köy yağmalanmış, 699 Türk öldürülmüş, 15 Türk dağa kaldırılmış, 13 kadının ırzına geçilmiştir. Çarşamba ve Terme bölgesinde 335 ev yakılmış, 15 Türk öldürülmüş, Amasya'da, 43 ev soyulmuş 25 Türk öldürülmüştür. Merzifon'da birçok Türk'ün malı gasp edilmiş 45'i öldürülmüştür. Vezirköprü'de 66 Türk öldürülmüş, Ortaklar ve Esenler köyleri tamamen yakılıp Nebyan'da yaşanan vahşetin bir örneğini de burada gösterilmiştir. Ladik kazasında 70 Türk öldürülmüş, Küpecik Köyü'nde katliam yapılmıştır. Gümüşhacıköy'de 2 Türk köyü soyulmuş, 34 Türk öldürülmüştür. Havza'da 13 Türk öldürülmüş, birçok kişinin malları gasp edilmiştir. Tokat'ta 30 Türk ve 2 Rum öldürülmüş, Pontus çeteleri bastıkları çevre köyleri yağmalamışlardır. Çeteciler Erbaa'da da 279 Türk'ü öldürmüşler, Şehli ve civar köylerde katliam yaparak yağmalamışlardır.⁷⁵

Sonuç olarak, 1919 ile Haziran 1922 arasında gerek askeri ve mülki makamlardan, gerekse de Merkez Ordusu tarafından tutulan resmi kayıtların da eklenmesiyle, 1715 Türk'ün öldürüldüğü, 591 Türk'ün de yaralandığı belirlenmiş, sayısı tespit edilemeyen dağa kaldırma, tecavüz, işkence gibi suçların yanı sıra, 3723 ev yakılmış, 2000'in üzerinde değişik gasp ve soygun yapılmış ve milyonlarca liralık maddi zarar meydana getirilmiştir.⁷⁶

6. Mütareke Sonrası Pontus İsyanı İle Mücadele

a. Ordu Birlikleri ve Kuvay-ı Milliye'nin Konuşlanması.

19 Mayıs 1919'da 3. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gelen Mustafa Kemal Paşa mütareke ilan edilir edilmez, savaşçı erlerin terhis edildiği, silah ve cephanelerinin ellerinden alındığı ve bunların savaşma yeteneğinden yoksun bırakıldıkları tespitini yaptıktan sonra⁷⁷ Ordu birliklerinin hangi bölgelerde konuşlandıklarına dair bilgi vermiştir. Buna göre; Karadeniz bölgesindeki birliklerin durumunu şu şekildedir: Karargâhı Samsun'da olan 3. Ordu Müfettişliği, emrinde, biri merkezi Sivas olan 3. Kolordu, bu kolorduya bağlı merkezi Amasya olan 5. Kafkas Tümeni, diğeri merkezi Samsun'da bulunan 15. Tümen ile merkezi Trabzon olan 15. Kolordu'ya bağlı 3. Tümen bulunmaktadır.⁷⁸

18 Haziran 1919 tarihi itibarıyla Maçka'dan Gümüşhane'ye kadarki bölgede iki Jandarma Taburu görev yapmakta olup, Samsun ve Amasya'da bulunan jandarma birliklerinin yetersizliği yüzünden Pontus çetelerinin faaliyette bulunduğu bölgelerde etkili mücadele yürütülememektedir.⁷⁹ Mutasarrıf Ethem Bey'in Bab-ı Ali'ye bildirdiğine göre, ellerindeki jandarma birliği sadece cezaevi ve postaneyi koruyacak kadar kuvvete sahip bulunmaktadır.⁸⁰ Bu yüzden mahalli polis ve jandarma birliklerinin yanı sıra bölgeye asker takviyesi yapılmıştır. Bu amaçla 15. Kolordu'ya bağlı 3. Kafkas Tümeni'nin 8. Alayı Trabzon-Gümüşhane mıntıkasına, 11. Alay'ı Arhavi ve Hopa'ya sevk edilmiş, Tümen karargâhı ise Trabzon'da görevlendirilmiştir. Birliklerin intikalleri Haziran 1919 sonuna doğru tamamlanmış, söz konusu tümen Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Rize, Arhavi, Hopa hattında konuşlandırılmıştır.⁸¹

İçleri boşaltılan düzenli birliklerin yanı sıra, İzmir'in işgali üzerine, ilk teşkilatlanmaları Ege bölgesinde görülen, Kuvayı Milliye birlikleri Milli Mücadele'de aktif rol almaya başlamışlardır.⁸² Karadeniz bölgesinde ise

⁷³ Bkz. Öztürk, *age*, s. 394.

⁷⁴ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 263.

⁷⁵ Kurt, *age*, s. 189-350.

⁷⁶ Sadece Ocak-Haziran 1922 tarihleri arasında 123 asker şehidimiz vardır. Bkz. Kurt, *age*, s. 345; Sarıhan, *age*, s. 144.

⁷⁷ Mütarekenin imzalandığı tarihlerde Osmanlı Ordularının mevcudu yaklaşık 400.000 karardır. 22 Ocak 1919 'a kadar 10.000 subay 264.000 asker birliklerinden terhis edilmiş 25 Ocak 1919 dağılık halde 50.000 civarında bir mevcudun kaldığı bildirilmiştir. Terhislere jandarma birlikleri de dahil edilmiştir. Bkz. İsmail Efe, "30 Ekim 1918'den Ocak 1921'e Teşkilat, Tenkiset ve İcraatlarıyla Türk Jandarması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi S.B.F., Dergisi*, 7/1, 2006, s. 586.

⁷⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2017, s. 5.

⁷⁹ Efe, *agm*, s. 591; *Türk İstiklal Harbi*, s. 144.

⁸⁰ Bkz. Öztürk, *age*, s. 394.

⁸¹ Uğur Üçüncü, "Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane'de Rumlar ve Pontus Hareketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, 2017, s. 131.

⁸² Kuvayı Milliye'nin ilk merkezleri Denizli, Alaşehir, Soma, Balıkesir, Salihli, Akhisar ve Bandırma'dır. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1919-1922)*, C.II, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s. 153.

daha çok Rum çetelerine karşı mücadele veren Müslüman guruplar bulunmaktadır. Doğu Karadeniz'deki Kuvayı Milliye kuvvetlerinin başına Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle karargahı Trabzon'da Bulunan Halit Bey atanmıştır. Gümüşhane, Torul, Şiran, Kelkit mntikasında Teğmen İbrahim komutasında, IV. Gurup adında, 1.000 kişilik bir kuvvet hazırlanmıştır.⁸³ Gümüşhane'deki Kuvayı Milliye teşkilatının başında ise Binbaşı Vehbi Bey bulunmaktadır.⁸⁴

Trabzon Muhafazaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti ile Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziye Cemiyeti, Karadeniz bölgesinde faaliyette bulunan yerel örgütlenmelerin başında gelmekteydi. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 19 Şubat 1919 tarihinde, 11 kişilik bir merkez heyeti tarafından kurulmuştur. Dernek, Trabzon, Rize, Gümüşhane ve Ordu'da şubeler açmıştır. İzmir'in işgali öncesinde sadece basın yayın yoluyla mücadele programını izlerken, İzmir'in işgalinden sonra 22 Mayıs 1919'da topladıkları kongrede başta silahlı mücadele olmak üzere, asker toplaması, işgale karşı mitingler düzenlenmesi, kamuoyu oluşturmak için telgrafların çekilmesi ve doğu vilayetlerinin katılımıyla bir kongrenin tertip edilmesi için kararlar alınmıştır. Kongre sonrasında Topal Osman Ağa ile temasa geçilerek yürütülecek silahlı mücadele için anlaşmaya varılmıştır.⁸⁵

Rum ve Ermeni çetelerine karşı az sayıda da olsa Türk çeteleri bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en ünlüsü Giresun'da Topal Osman Ağa'nın grubudur. Topal Osman Ağa, Pontusçulara karşı şiddetli bir sindirme hareketine girişmiş ve çetelerin etkilerinin kırılmasında çok önemli bir rol oynamıştır.⁸⁶

Ocak 1919 tarihlerinde İstanbul'da kurulan Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin ise Rize ve Of'ta şubeleri bulunmaktadır. Bu cemiyet Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bir uzantısı olarak kurulmuş olup, Trabzon Muhafazaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti'ne muhalif bir çizgidedir. Bölgede yok denecek kadar az bir etkisi olsa da Pontus Hareketiyle iş birliği içerisinde olması konumuz açısından önemli bir noktayı teşkil etmektedir.⁸⁷ 18 Nisan 1919'da Trabzona hareket eden Kazım Karabekir Paşa'nın hatıralarında: "Fransız temsilcisi dehşetli bir Türk Aleyhtarıydı. Trabzon'da "Adem-i Merkeziyet Cemiyeti diye birkaç kişilik zayıf bir şey var Fransız temsilcisinin nüfuzunda" diyerek söz konusu derneğin çalışmalarını hakkında bilgi vermektedir.⁸⁸

b. Merkez Ordusu'nun Kurulması ve Faaliyetleri

Pontus kalkışmasının bastırılması için bölgedeki askeri tedbirlerin artırılmasına rağmen sorunun biran önce sonlandırılması ve operasyonların tek bir merkezden idare edilebilmesi için 9 Aralık 1920 tarihinde "Merkez Ordusu" teşkil edilmiştir.⁸⁹ Komutanlığına Nurettin Paşa atanmış, Amasya merkez olmak üzere Sivas, Canik Vilayetleri, Sinop, Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat mutasarrıflıkları Merkez Ordusu'nun sorumluluk sahasına verilmiştir.⁹⁰

Merkez Ordusu, 3. Kolordu lağvedilerek, bu kolorduya ait 5. Kafkas Tümeni 15. Tümen, Sivas'ta yeniden kurulması düşünülen 6. Atlı Piyade Tümeni ve 13. Bağımsız Süvari Tugayı'ndan oluşturulmuştur.⁹¹ Mevcudu 10.000 olan⁹² Merkez Ordusu'nun kadrosuna emniyet teşkilatı, asayiş bölükleri, polis teşkilatı ve amele taburları da dahil edilmiştir.⁹³

⁸³ Bu gurubun içerisinde Topal Osman Ağa, Katip Ahmet Efendi, Hacı Emin Efendi, Karaibrahimzade, Dumaşzade Hüsnü Ağa, Tokatlı Ziya Bey bulunmaktadır. Bkz. Üçüncü, agm, s. 124.

⁸⁴ M. Kemal Paşa'nın 24 Mayıs 1919'da Harbiye nezaretine çektiği telgrafta, Rum çetelerinin bölgede yaptıkları eylemleri anlatmış, Müslüman çetelerinin ise herhangi bir siyasi amaçlarının olmadığını, otorite boşluğundan kaynaklanan nedenlerle ortaya çıktıklarını belirtmiştir. Bkz. Üçüncü, agm, s. 124. Hüsamettin Ertürk, Hasan İzzettin Dinamo ve Erden Menteşoğlu Topal Osman'ın bu dönemde Havza'da Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğü iler sürülmektedir. Bkz. Öztürk, age, s. 527.

⁸⁵ Trabzon Muhafazaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti doğu illerinde yapılması kararlaştırılan kongre için Erzurum Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuratülaziz ve Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine de telgraflar çekti. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de aynı zamanda büyük bir kongre toplamak için çalışıyordu. Bkz. Ergün Aybars, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tedkik Heyeti" *Tarih İnceleme Dergisi, II, Ege Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları*, İzmir 1984, s. 163; Çapa, age, s. 100.

⁸⁶ Kılıç, agm, s. 499.

⁸⁷ Bu cemiyet, Mart 1919 tarihinde, "Büyük Ermenistan" projesine karşı, "Pontus Federasyonu" fikrinin kabul edilmesi için, Paris Konferansı'na katılmak üzere, İstanbul'daki bazı Pontus gazete ve teşkilatıyla ilişkiye geçerek ortak bir komisyon oluşturmak kararı almışlardır. Bu nedenle, iki cemiyet genellikle birbirleri ile karıştırılmıştır. Bkz. Çapa, age, s. 100.

⁸⁸ Kolutek, agt, s. 47.

⁸⁹ BCA, 9 Aralık 1920, yer no: 2-22-4; M. Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920'de Mecliste yaptığı konuşmada: "... asayiş meselesini halle memur kuvvetlerin büyücek bir komuta altında birleştirilmesi lüzumuna ihtiyaç vardır.." tespiti bulunmuştur. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, s. 145. "...Pontus eşkıyasının dönüp dolaştığı yerlerde, halkı silahlandırılarak milli teşkilat kuruldu" sözleriyle işini şansa bırakmayan Mustafa Kemal, cephe gerisini garanti altına almak için zamanı geldiğinde Merkez Ordusu'nu kurdu muştur. Bkz. Öztürk, age, s. 394.

⁹⁰ Öztürk, age, s. 395.

⁹¹ Atlı Tümen sonradan 14 Süvari Tümenine dönüştürülmüştür. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, s. 145-6.

⁹² Aynı dönemde Rum çetecilerin sayısı 25.000 civarında gösterilmektedir. Bkz. Çapa, age, s. 115. 1922 yılında mevcudu 22.000'e çıkarılmıştır. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, s. 149.

⁹³ Merkez ordusu Komutanı Nurettin Paşa, silahlı Rum çetelere karşı, bazı Türk Köylerini "oymak teşkilatı" adı altında düzenleyip silahlandırarak, Şefik Avni Bey'i bu teşkilatların başına atamıştır. Bkz. Öztürk, age, s. 395.

Batı cephesindeki gelişmeler üzerine Merkez Ordusu'nun kadrolarında değişikliğe gidilmiştir. Haziran 1921 tarihi itibarıyla kadrosunda yer alan birlikler şu şekilde düzenlenmiştir: 2 Piyade Tümeni, 1 Süvari Tümeni, 7 Piyade Alayı, 2 Süvari Alayı, 1 Hücüm Taburu ve 1 Topçu bataryası olmak üzere birlikler Amasya, Merzifon, Samsun, Karamut, Kavak, Tokat, Çorum, Sivas, Bünyan, Erbaa, Ladik merkezlerinde konuşlandırılmışlardır.⁹⁴ Ayrıca Giresun'da kurularak komutanlığını Topal Osman Ağa'nın yaptığı 42. Piyade Alayı 16 Nisan 1921 tarihinde Samsun'a intikal ettirilerek Merkez Ordusu emrine katılmıştır.⁹⁵

Tenkil Harekatı ilk olarak 26 Aralık 1920'de TBMM'nin aldığı bir kararla, bölge Rumların elinde bulunan silahların toplanması ve amele taburları için yaşı müsait olanların silah altına alınmak üzere askere çağrılmasıyla başlamıştır. Harekat boyunca 2.500 tüfek ile 1.200.000 mermi ele geçirilmiştir. Silahların toplanması emrine karşı çıkan çok sayıdaki Rum Bafra'daki Nebyan Dağı'na çıkarak⁹⁶ isyancı çetelere katılmıştır. Çetelere katılan Rumların geri dönenlerin affedilecekleri ilan edilmesine rağmen yapılan çağrıya uyulmamıştır.⁹⁷ 1921 yılının Şubat ve Nisan ayları içerisinde Nebyan Dağı'na iki askeri hareket düzenlenerek Mayıs sonlarına doğru çetelerin büyük bir kısmı dağıtılmıştır.⁹⁸

7 Haziran 1921'de Yunan harp gemilerinin İnebolu'yu bombardımana tutmaları üzerine,⁹⁹ Meclis 16 Haziran'da Karadeniz sahillerini "*harp sahası*" ilan edilmesine hükmetmiş, bölgede yaşayan 15-50 yaşları arasındaki tüm erkek Rumların da iç bölgelere "*göç ettirilmesi*" kararını almıştır.¹⁰⁰ Göç kararının arka planında Yunan birliklerinin Batı Anadolu'da girişecekleri ileri harekatta Pontus çetelerinin Türk Ordusunu arkadan vurmalı ihtimali büyük oranda etkili olmuştur.¹⁰¹

Sevk güzergahı üzerindeki Rum köylerinde saklan Rum çeteleri sürgüne gönderilen kabilelerin dağıtılması için sık sık baskınlarda bulunmuştur.¹⁰² Özellikle Kavak'ta meydana gelen baskın sırasında, birçok Rum göçmenin yanı sıra, her iki taraftan da kayıplar yaşanmıştır.¹⁰³ Merkez Ordusu kayıtlarına göre Kasım 1921 itibarıyla Samsun, Amasya, Sivas, Ordu, Tokat, Çorum, Sinop ve Giresun'dan toplam 63.844 Rum iç bölgelere göç ettirilmiştir.¹⁰⁴

O zamanki şartlar içerisinde yürütülen, göç ettirme gibi, radikal kararların uygulanmasında Merkez Ordusu'nun faaliyetleri eleştiri ve şikayet konusu olmuştur. Göç kararlarının uygulanmasına karşı çıkan yerel Rum ve Müslüman eşrafın yaptıkları itirazların Meclis'e kadar taşınarak, İtilaf Devletlerinin hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de TBMM Hükümetine protesto notaları verdikleri görülmektedir.¹⁰⁵ Nurettin Paşa, Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey ve Lazistan Mebusu Ziya Hurşit tarafından eleştirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise Meclis'te yaptığı konuşmada Nurettin Paşa'yı desteklemiştir.¹⁰⁶ 3 Kasım 1921'de Erzincan Mebusu Emin Bey'in Nurettin Paşa'nın görevden alınarak yargılanması için verdiği tavrı kabul

⁹⁴ *Türk İstiklal Harbi*, s. 149.

⁹⁵ *Türk İstiklal Harbi*, s. 147.

⁹⁶ Serpil Sürmeli, "Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa'nın Pontus İhaneti Hakkındaki Açıklamaları", Atatürk Üniversitesi Uluslararası Hakemli Atatürk Dergisi, Vol. 4, no. 1, Jan. 2004. s. 24, 25; Öztürk, *age*, s. 395.

⁹⁷ Çapa, *age*, s. 116; Öztürk, *age*, s. 396.

⁹⁸ *Türk İstiklal Harbi*, s. 150; Kurt, *age*, s. 387. Toplanan silahların büyük bir kısmı sadece Samsun bölgesine aittir. Bkz. Çapa, *age*, s. 116.

⁹⁹ Yunanlıların bombardımanının arkasından 9 gemi ile Samsun'a çıkarma yapılacağı haberleri alınması, bölgenin harp sahası ilan edilmesinde önemli bir etken olmuştur. Bkz. Öztürk, *age*, s. 398.

¹⁰⁰ Öztürk, *age*, s. 399; Çapa, *age*, s. 116.

¹⁰¹ *Türk İstiklal Harbi*, s. 150; Kurt, *age*, s. 387. Alınan kararda Rumların geride bıraktığı mal ve gayrimenkullere tecavüz edilmemesi, geride kalan kadın ve çocukların ırz ve can güvenliklerinin sağlanması ve aykırı hareket edenlerin İstiklal mahkemelerinde yargılanacakları kabul edilmiştir. Bkz. Öztürk, *age*, s. 401.

¹⁰² Güzergah üzerindeki Rum köylerinin kaldırılarak sevkların daha güvenli yapılması sağlanmıştır. Bkz. Kurt, *age*, s. 388.

¹⁰³ *Türk İstiklal Harbi*, s. 150. İtilaf Devletleri iç bölgelere göç politikasından dolayı, Meclis'e, 18 Temmuz ve 21 Eylül 1921 tarihlerinde iki kez protesto notası vermişlerdir. Bu notalar 17 Kasım 1921 tarihinde Türk Dışişleri vekâletince karşı bir notayla cevaplanmıştır. Bkz. Öztürk, *age*, s. 401.

¹⁰⁴ Canik Mebusu Emin Bey, Giresun ve Ordu Livaları dahil 93 bin Rum'un ancak yarısının içbölgelere göç ettirildiğini, aralarında yaşlı, kadın ve çocukların da bulunduğu 35-40 kişinin dağlara sığındığını söylemiştir. Bkz. Öztürk, *age*, s. 401.

¹⁰⁵ Trabzon milletvekili Hafız Mehmet Efendi ile Samsun eşrafından 56 Müslüman tüccar TBMM'ye başvurarak, sürgünlerin ertelenmesini istemişler, 17 Temmuz 1921'de belediye binası önünde gösteri düzenleyerek, sürgünlerin durdurulmaması halinde Müslümanların da kenti terk edecekleri tehdidinde bulunmuşlardır. Bu gelişmeler üzerine Nurettin Paşa, "Rum muhibbibi olduğu ve hatta Pontus müşavirliğini maal iftihar ettikleri" gerekçesiyle haklarında soruşturma başlatmış ve şehir dışına çıkmaları yasaklanmıştır. Bkz. Öztürk, *age*, s. 400.

¹⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa 3 Kasım 1921'de Mecliste yaptığı konuşmada: "...*fakat pek nazik dönemlere rastladığı için ordu komutanlarının tebdiline bende kanaat uyanmamıştır*" diyerek Nurettin Paşa'nın görevden alınmasına karşı çıkmıştır. Bkz. İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.114. ; Atatürk, *age*, s. 424; Öztürk, *age*, s. 400. M. Kemal Paşa Doğu ve Batı Kumandanlarına "Haşbihal" biçiminde yazılan yazıda, Meclis'te bazı kişilerin kumandanları hedef aldıkları, bu kişilerle mücadele edileceğini bildirdi. "Nurettin Paşa, her işinde genel bir şikayete meydan veriyor, Ordu, yalnız cephe ile meşgul olursa Meclis çoğunluğu da tatmin edilmiş olur" demiştir. Bkz. Sarıhan, *age*, C. IV. s. 142.

edilerek görevden alınmıştır.¹⁰⁷ İtilaf Devletleri'nin notalarına ise Dışişleri Vekili Yusuf Bey tarafından 2 karşı nota ile cevap verilerek uygulamaların haklılığı savunulmuştur.¹⁰⁸

Merkez Ordusu 8 Şubat 1922 tarihinde lağvedilerek emrindeki birlikler merkezi Samsun'da bulunan 10. Tümen'in emrine verilmiştir.¹⁰⁹ Görev yaptığı süre içerisinde arama tarama faaliyetleri sonucu 10.886 çeteci sağ (teslim veya af), çarpışmalar sonucu 11.188 çeteci de ölü olarak ele geçirilmiştir.¹¹⁰

c. İstiklal mahkemeleri

Merkez Ordusu'nun Tenkil Harekatı boyunca idari ve önleyici tedbirler kapsamında İstiklal Mahkemeleri de devreye sokulmuştur. İstiklal Mahkemeleri Ergün Aybars'ın tanımlamasına göre; Milli Mücadele'nin kazanılmasında büyük etkileri olan, zamanına göre ulusal inançtan veya ihtiyaçtan doğan "devrim ve ihtilal mahkemeleridir".¹¹¹ Bu mahkemeler dönemin olağanüstü şartları içerisinde başta askeri firarların önlenmesi, iç isyanların bastırılması, casusluk, görevi kötüye kullanma gibi ağır suçlarda hızlı ve etkili yargılama yapılması için kurulan olağanüstü mahkemeler olarak tanımlanabilir.¹¹²

Merkez Ordusu 31 Ocak 1921'de Sivas İstiklal Mahkemesi'nin de onayıyla yapılan istihbarat faaliyetleri sonucu, 75 Samsunlu Pontusçu Rum'un isimlerini tespit etmiştir. 3 Şubat'ta belirlenen adreslere yönelik aramalar yapılmış, 56 Rum tutuklanarak 23 Rum Amasya'ya (Sivas)¹¹³ İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiştir.¹¹⁴ 9 Şubat 1921'de Vekiller Heyeti'nce, Karadeniz bölgesinde halkı "zehirleyen" İstanbul ve İzmirli papazların yurt dışına çıkarılmasına yönelik bir kararname çıkartmıştır.¹¹⁵ Şubat ayı içerisinde, Samsun Metropolit binasında çıkan belgelerde Fatsa, Ünye, Kırşehir, Kavak, İnebolu, Havza, Çarşamba, Bafra, Sinop, Kayseri, Ürgüp ve Tokat'ta örgütlenmiş bir Rum cemiyetinin varlığı tespit edilmiştir.¹¹⁶

Ele geçirilen önemli belge ve dokümanların ışığında, Merzifon Amerikan Kolejine, Şubat ayı içerisinde baskın yapılmıştır. Yapılan aramalarda Pontusçu bir örgütlenme ve Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki Hıristiyanlara yönelik çalışmalarına dair çok sayıda delil ele geçirilerek, birçok öğretmen, yönetici ve öğrenci tutuklanmıştır.¹¹⁷ Tutuklananların yargılamaları 20 Ekim 1920 ile 15 Mart 1921 tarihleri arasında Sivas (Amasya), 30 Temmuz 1921 ile 31 Temmuz 1922 tarihleri arasında Samsun (Amasya)¹¹⁸ İstiklal Mahkemelerinde yapılmıştır.¹¹⁹ Mahkemeye çıkarılan Pontusçu sanıklara yöneltilen suçlar şu şekildedir:

- 1- Nüfus çoğunluğunu sağlamak için muhacirler getirerek yerleştirmek, onlara silah ve para temin etmek.
- 2- Silahlı guruplar teşkil ederek Pontus Cumhuriyeti tesisi için Osmanlı topraklarından bir kısmını ayırarak ayrı bir hükümet teşkil etmek.
- 3- Siyasi, milli, fikri ve silahlı olarak Rum milli emellerinin tahakkukuna çalışmak.
- 4- Bu faaliyetler sırasında işkence, cinayet, gasp, yakma ve tahribat, ırza tecavüz gibi suçlar işlemek.¹²⁰

¹⁰⁷ Nurettin Paşa 10 maddelik gerekçeyle Ankara'da mahkeme edilmiş ve kararın ağır bulunduğu karar verilmiştir. 17 Ocak 1922'de Meclis'te yapılan I. Celsede, mahkeme kararının açıklanması üzerine, Erzincan mebusu Emin Bey: "Tahrir neticesi alınan bu karardan vazgeçebileceğini" söyleyerek yargılama kararı değiştirilmiştir. Bkz. Balkaya, *age*, s. 115. Mustafa Kemal Paşa : "Meclis'in Nurettin Paşa hakkında verdiği kararı ağır buldum.....Paşa'ya ağır muameleye maruz kalmaktan kurtardım, 8 ay sonra I. Ordu Komutanlığına tayin etik" diyerek konuya açıklık getirmiştir. Bkz. Atatürk, *age*, s. 424; Sarıhan, *age*, C. IV, s. 86, 236.

¹⁰⁸ Sarıhan, *age*, C.IV, s. 54, 148; Öztürk, *age*, s. 401

¹⁰⁹ BCA, 09 Şubat 1922, yer no: 5-28-11; Sarıhan, *age*, C. IV. S. 278.

¹¹⁰ 1926'da çıkarılan bir yasa ile Pontus harekatında yararlılık gösteren 164 kişi İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Bkz. BCA, 25 Mart 1926, yer no: 195-336-5, dosya ek: 232; *Türk İstiklal Harbi*, s. 150. ; Kolutek, *agt*, s. 103.

¹¹¹ İstiklal Mahkemeleri kuruluş tarihi olan 11 Eylül 1920'den itibaren birinci, ikinci ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere üç dönem halinde Meclis tarafından görevlendirilmişlerdir. Bkz. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınları, Ankara 2009, s.50.

¹¹² Aybars, *age*, s. 402.

¹¹³ 17. Şubat 1921 de görevlerine son verilen ilk dönem istiklal mahkemesi içinde olan Sivas İstiklal Mahkemesi'nin yerine Pontus davalarının görülmesine Samsun İstiklal Mahkemesi'nce devam edilmiştir. Bkz. BCA, 30 Mart 1921, yer no: 3-18-10, dosya ek: 90-23; Aybars, *age*, s. 86.

¹¹⁴ Öztürk, *age*, s. 396.

¹¹⁵ Sarıhan, *age*, C. III, s. 402.

¹¹⁶ Tespit edilen bu cemiyet "Müdafaa-i Meşruta" adlı silahlı yapılanmadır. Bkz. Kolutek, *agt*, s. 14; Kurt, *age*, s. 64; Öztürk, *age*, s. 396, 476

¹¹⁷ Aybars, *age*, s.116. Ele geçirilen delillerden yola çıkılarak ilk Pontus örgütlenmesinin bu kolejde 1904 yılında başladığı saptanmıştır. Ele geçen deliller arasında mühürler, bayraklar, broşürler, yönetmelikler, kolej müdür ile Samsun Amerikan temsilcisi arasındaki yazışmalar ile diğer Pontus ve Yunan örgütleriyle yapılan yazışmalar vardır. Merzifon Pontus teşkilatı tarafından kolejde çalışan Türk öğretmen Zeki Bey'in öldürüldüğü ortaya çıkarılmıştır. Bkz. Kurt, *age*, s.369.

¹¹⁸ Sivas ve Samsun İstiklal Mahkemelerinin yargılamaları Amasya'da yapılmış olup resmi evrakların bir kısmında mahkemelerin isimleri Amasya İstiklal Mahkemesi olarak da geçmektedir. Bkz. Çapa, *age*, s.120.

¹¹⁹ Ara dönemde dosyalar divan-ı harplere teslim edilmiştir. Bkz. Aybars, *age*, s. 86.

¹²⁰ Kolutek, *agt*, s.117.

Sivas İstiklal Mahkemesi'nde 280 Rum sanık yargılanmış, 12 idam, 1 gıyaben idam, 109 müeccelen idam, Samsun İstiklal Mahkemesi'nde ise 3'ü Müslüman 177 idam, 74 gıyaben idam cezaları vermiştir.¹²¹

SONUÇ

Mütareke sonrası, ülke genelinde yürütülen Milli Mücadele'de hem dış güçlerin işgal kuvvetlerine, hem de içeride kışkırtılan eşkıyaya karşı geniş çaplı bir mücadele yürütülmüştür. Doğu Karadeniz bölgesi ve kısmen güneyinde yaşanan Pontus İsyanı, Milli güçleri uğraştıran çok önemli bir mücadeledir. Yunanistan'ın bağımsızlığıyla adeta bir ütopya olarak başlayan, fakat zaman içerisinde önemli kazanımlarla güçlenen "Megali İdea" hareketi Pontus sorununun kaynağını teşkil etmektedir. Yunanistan bu amaçla fikri temellerinin olgunlaştırılması için Anadolu genelinde, Batılı Emperyalist destekçilerinin yardımlarıyla, misyonerlik faaliyetleri adı altında örgütlenme çalışmalarına yönelmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Emperyalist devletlerce Batı Anadolu'nun, savaşa dâhil edilmesi karşılığında, Yunanistan'a bırakılması teklif edilmiştir. Yunanistan, Anadolu'ya asker çıkarıp işgallere başlamış, Doğu Karadeniz hakkındaki emellerine paralel olarak da Pontus İsyanını kışkırtmıştır.

Pontus meselesinde Yunanistan'ın desteği başat bir rol oynamakla beraber İngiltere, ABD, Rusya ve Fransa'nın da önemli desteği olmuştur. ABD misyonerlik faaliyetleriyle Anadolu'daki bölünmenin altyapısının hazırlanmasında en önemli görevlerden birini üstlenmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Pontus çetelerinin silahlandırılıp eğitilmesine kadar çok geniş bir alanda destekleri ortaya çıkarılmıştır.

Pontus İsyanı sebebiyle ordu birliklerinin önemli bir kısmı bölgeye kaydırılmıştır. İsyanın bastırılması için kurulan Merkez Ordusu, TBMM'nin aldığı kararlarla, tenkil ve sürgün görevlerini icra etmiştir. 1921- 1922 dönemi Pontus tenkil hareketinin en yoğun olduğu dönemler olmuştur. Şubat 1923'e doğru bölgede büyük ölçüde kontrol sağlanmıştır.

Merkez Ordusu'nun takibi sonucu İsyanı yardım edenler, yönetenler ve yakalanan eşkıya elemanları İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanarak etkili cezalara çarptırılmışlardır. Sivas ve Samsun İstiklal Mahkemeleri bölgede görevlendirilmişler, her iki mahkemenin yargılamaları Amasya'da yapılmıştır. 9 Eylül 1921-6 Şubat 1923 tarihleri arasında yürütülen faaliyetler sonucunda bölge tamamen isyancıardan temizlenmiş, geriye kalan Rumlar Lozan Antlaşması'yla Yunanistan'a gönderilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA, 02Haziran 1924, yer no: 250-690-5,dosya ek, 431 C.

BCA, 9 Aralık 1920, yer no: 2-22-4.

BCA, 25 Mart 1926, yer no: 195-336-5,dosya ek: 232.

BCA, 30 Mart 1921, yer no: 3-18-10, dosya ek: 90-23.

BCA, 09 Şubat 1922,yer no: 5-28-11.

Kitaplar

ALBAYRAK Haşim, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus*, Babıali Kitaplığı Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2003.

ALPASLAN Meltem Doğan, *Eski Anadolu Tarihi*, AÖF, 2268, Eskişehir 2013.

AYBARS Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınları, Ankara 2009.

¹²¹ Tenkil hareketinde hukuka bağlı kalınması açısından ve suçluların askeri birlikler tarafından yok edildiği kanısını yıkmak için yargılamaların divanı harplerce değil İstiklal Mahkemelerince yapılması kararı alınmıştır. Bkz. Aybars, *age*, s. 86,119. Giresun Metropoliti gıyaben idam cezasına çarptırılanların içindedir. Bkz. Öztürk, *age*, s. 403.

AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam (1919-1922)*, C. II, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006.

ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Şubat 2017.

BALKAYA İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

ÇAPA Mesut, *Pontus Meselesi*, Serender Yayınları, Trabzon 2001.

ÇELİK Yüksel, *Osmanlı Tarihi(1789-1876)*, AÖF, 2389, Eskişehir 2013.

DANIŞMEND İsmail Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Doğu Kütüphanesi Ofis Yayıncılık, İstanbul 2011.

DEMİR Uğur, *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, AÖF, 2838, Eskişehir 2013.

GÖKÇEN Salim, *Ortodoks Üçgeni, Yunanistan, Patrikhane ve Pontus*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

GÜLER Ali, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Rizeliler Kültür Dayanışma Derneği, Ankara 1995.

Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011.

İNALCIK Halil, *Devlet-i Aliyye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

KURT Yılmaz, *Pontus Meselesi*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995.

MCCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

OKUR Mehmet, "Pontus Meselesinin Ortaya çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler", *Karadeniz*, S. 14, 2007, ss. 1-28.

ÖZTÜRK Özhan, *Pontus*, Nika Yayınevi, Ankara 2016.

SARIHAN Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

SONYEL Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Türk İstiklal Harbi, *İç Ayaklanmalar*, C. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

Tezler

KOLUTEK Mikail, *Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2007.

Makaleler

AÇIKKAYA Savaş, "Türkiye'nin Garb Meselesi- Yunan Gâilesi", *Tarih Dergisi*, S. 54, İstanbul 2012, ss. 173-192.

ALAN Gülbadi, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2001, ss., 183-208.

AYBARS Ergün, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tedkik Heyeti" *Tarih İnceleme Dergisi*, II, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984, ss. 159-201.

EFE İsmail, "30 Ekim 1918'den Ocak 1921'eTeşkilat, Tenkiset ve İcraatlarıyla Türk Jandarması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, 7/1, 2016, ss. 583-602.

GÜNAY Necla, “Filiki Eteryay Cemiyeti”, *Gazi üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, 2005, ss. 263-287.

KILIÇ Pelin İskender, “Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları”, *International Preiodical For The Language, Literature And History of Turkic*, Volume, 6/2, Sıpring 2011, ss. 485-502.

NTOKME Outke Kırılı, “Ulus Devlet Oluşturmada Yunanistan Örneği: Büyük Ülkü Megali İdea” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, 2010, ss. 401-424.

SÜRMEİLİ Serpil, “Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa’nın Pontus İhaneti Hakkındaki Açıklamaları”, *Atatürk Üniversitesi Uluslararası Hakemli Atatürk Dergisi*, vol. 4, no.1, pp. 17-28, January 2004, ss. 17-28.

ŞAHİN Cemalettin, BELGE Rauf, “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57, Eylül-Ekim 2016, ss. 439-467.

ÜÇÜNCÜ Uğur, “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane’de Rumlar ve Pontus Hareketi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, 2017, ss. 107-142.

YALÇIN Emruhan, “Yunanlıların Bitmeyen İdeali: Megali İdea”, *İİSBF Sos. Bil. Dergisi*, C. IV, S. 7, Aralık 2017, ss. 33-48.

İnternet

PEHLİVANLI Hamid, “Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, Atatürk Araştırma Merkezi, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-29/tarih-perspektifi-icinde-pontus-olayi-yakin-tarihimize-ve-gunumuze-etkileri>, 28.12.2018, ss. 1-17.

YERESİMOS Stefanos, “Pontus Meselesi (1912-1923)”, file:///C:/Users/%C3%B6gedey/Downloads/3233-Pontus_Meselesi-1912-1923-Stefanos_Yerasimos-60s%20(1).pdf., 28.12. 2018.

